

РОДОВА ЛЮДИНА І. ЧЕНДЕЯ: ВІД МАРГІНАЛА ДО МУДРОГО СТАРЦЯ (ЗА РОМАНОМ «ПТАХИ ПОЛИШАЮТЬ ГНІЗДА...»)

Анотація. Проаналізовано трансформацію образу родової людини від маргінала до Мудрого Старого у романі І. Чендея «Птахи полишають гнізда...», з'ясовано специфіку характеротворення.

Ключові слова: родова людина, маргінал, Мудрий Старий, роман, І. Чендей

Аннотація. Проаналізована трансформація образу родового человека от маргинала до Мудрого Старца в романе И. Чендея «Птицы покидают гнезда...», выяснена специфика создания характера.

Ключевые слова: родовой человек, маргинал, Мудрый Старец, роман, И. Чендей.

Summary. The transformation of the image of the tribal human from marginal into the Wise Old Man in the novel "Birds leave the nest ..." by I. Chanday is analyzed, the specifics of character creation is found out.

Key words: tribal human, marginal, Wise Old Man, novel, I. Chanday

У романі І. Чендея «Птахи полишають гнізда...» репрезентовано надзвичайно цікавий характер, що базується на актуалізації образу родової людини з подальшою генезою від маргінала до Мудрого Старця. Цей роман привернув до себе найбільшу увагу літературознавців. Так, Н.Ференц називає його соціально-психологічним дослідженням [8, с. 8]. Головна проблема твору, на думку П.Скунця, – це духовне спустошення верховинця, відрив від землі, втрата ним високої моралі, перетворення закарпатського селянина на люмпен-пролетарія [6, с. 140]. Аналізуючи цей роман, М. Жулинський проводить типологічні паралелі між ним та повістю В. Распутіна «Прощання з Мат'юрою» на рівні тематики та проблематики, акцентуючи на людинознавчому аспекті твору [1, с. 43]. М.Ільницький вважає, що після малої прози роман «Птахи полишають гнізда...» став своєрідним підсумком митця, адже «доповнив, зцементував і згустив широку панораму життя» [2, с. 152]. А М.Стрельбицький зветьє увагу на моногероїчний характер роману [7, с. 58]. Від моногероїчності роману відштовхується і О. Козій, досліджуючи його часові та просторові параметри [3]. Мета нашого дослідження – проаналізувати специфіку родової людини І. Чендея на шляху від маргінала до Мудрого Старця.

«Кожна людина є приналежністю роду, – зазначає О. Лосев. – Кожна людина прагне відмежуватися, але для цього прагнення є межі, як є межі для відособлення від природного життя... Родові, родинні стосунки – це те, з чого починається людське співжиття, це те, без чого воно не може розпочатися... Рід, спорідненість, родинні стосунки – ось, що лишається з людиною назавжди, як би не заглиблювалась людина у відокремлені, розсудливі взаємовідносини...» [4, с. 36-37]. Атрибутивною рисою родової людини, патріархальної свідомості чи «колективного підсвідомого» (за К.-Г. Юнгом) дослідник вбачає потяг до відчуття спільної приналежності, прагнення утверджувати свій рід, себе не в своїй відокремленості, а в єдності з родом.

Історико-літературне поняття родової людини глибоко проаналізовано в ґрунтовній монографії

В. Нарівської «Національний характер в українській прозі 50-70 років ХХ століття» (Дніпропетровськ, 1994). Зокрема, дослідниця зазначає, що «одвічно заданий синтез родового і міфологічного збережений і сучасною людиною, саме тому вона є об'єктом пильної уваги з боку української літератури другої половини ХХ ст.» [5, с. 7]. Родова сутність людини і сформована на її основі ментальність народу детермінована первісними уявленнями про світ, тобто міфомисленням, а також усвідомленням себе як частини свого роду. Нові часи – як капіталістична, так і соціалістична формації – означені, як відомо, спробою людини перебудувати природу, але все це досягається лише ціною втрати родового тіла, родової людини, відчуженням індивідуальності від роду, людини від суспільства, а отже – призводить до руйнації патріархальної свідомості та родової людини.

Головний герой роману І. Чендея «Птахи полишають гнізда» (1963) – закарпатський селянин Михайло Пригара – уособлення родової людини. Художнє осмислення характеру в тексті репрезентовано в соціокультурних та соціально-економічних умовах встановлення і розвитку радянської влади на Закарпатті та промислового освоєння приєднаного до Радянської України регіону. Автор окреслює тяжкий і болісний процес духовної трансформації героя, пристосування до нового світу і до нових умов життя, його перехід від маргінала до Мудрого Старця.

Михайло Пригара не відокремлює себе від життя власного роду. Його часопростір – це родове гніздо Згариця-Пригариця, або, як називають свою малу батьківщину на Закарпатті, «осередок». Як бачимо, назва глибоко символічна: Згариця постає осередком роду Пригар, через що до назви походження місцевості (прапредок Михайла випалив частину лісу на Міжгір'ї і побудувався на згарищі) додано прикладку, що походить від прізвища; онтологічним середохрестям духу, етнонаціональних цінностей родини, місцем єднання з предками та нащадками. Про родовий хронотоп буття героя свідчать такі міфопоетичні чинники, як ріка Бистра, що набуває архетипних рис Ріки Життя;

гора Ясенова – інваріант Світової Гори; прадавня черешня біля хати, посаджена пращурами, – уособлення Дерева Роду і Дерева Життя; сад – як символ окультуреного простору (антитеза дикій природі), первісного раю, добротворчості, життєвого плоду. «З осередку хата Пригар поглядає на білий світ задумано, насупивши прибиту снігами і гірськими зливами, покуйовджену вихорами солом'яну кучму. Шибамі передньої стіни зорить на ріку Бистру, що посивілим зарінком сягає схилу, на битий шлях по той бік ріки, на стрімчасту Ясенову. Гора від шляху піднімається то полого, то круто, а самою маківкою тримає небо. ... Над хлівам турботливо простягла гілля прадавня черешня – на осередку вже й не пригадують, хто і коли її посадив» [9, с. 323].

Родова людина у Чендея автоматично постає природною людиною. Так, Михайло Пригара, як і його пращури, живе у цілковитій гармонії з природою. Світогляд героя органічно поєднує риси християнства з пантеїстичними дохристиянськими віруваннями. «То-м звук до всього тут – і до Бистрої, і до поля, і до саду. Ще-м звук до неба, до вітру, до сонця тут...» [9, с. 336]. Він ніби «оживлює» природу та витвори людських рук, наділяючи їх рисами живих істот і всюди вбачаючи душі пращурів: у деревах в саду, посаджених прадідами; у килимах, витканих матір'ю; у реманенті, що залишився від батька та діда.

Він добре знається і розуміється на всіх роботах сільськогосподарського циклу, виховує в любові до природи та роботи усіх трьох дітей. Залежно від пори року (а цикли життя природної людини незмінно збігаються з циклами природи), герой постає перед читачем то вмільним садівником, який ще в ранньому дитинстві перейняв уміння щепити дерева від свого батька; то досвідченим пасічником; то майстерним теслею; то завзятим вівчарем. Як бачимо, в усіх іпостасях Михайла Пригари автором підкреслено не стільки побутові, як буттєві риси сакрального героя культурних міфів. Зокрема, першим садівником, за Біблією, є Бог, що створює рай; бджола у більшості міфів аграрного циклу вважається одним з найкращих створінь Божих, а відтак догляд нею є благословенною справою; теслею був старий Йосип, чоловік Діви Марії – знаряддя в руках Божих і засіб порятунку малого Ісуса; а посилення на вівчарство героя містить безпосередні паралелі з образом Ісуса Христа як Доброго Пастиря – наставника отари Божої.

Героєве розуміння Бога якнайкраще ілюструє світоглядний синтез язичництва і християнства: «...свого бога, милостивого і грізного, успадкував від дідів-прадідів. Саме його ставив над закони писані і казані, його задобряв молитвою і постом, поклонами і клячанням. Вірив, що він один править сонцем і хмарами, посилає дощі на трави і посіви, в кару кидає громовицями і блискавицями, в гніві жбуряє градом і випускає шалені вітри. Йому одному знати, коли бути весні і зимі, повені і

ясній годині. Добро приймав від того бога з вдячністю, зло – без ремства і кривди, бо завжди молився йому, як молилися діди і прадіди, на схід ясно-го сонця, стоячи босоніж на долівці розходженими плескатими ступнями. Бо жадав, аби натруджена днинка минала мирно в благодаті і спокої, аби хлібець не минався в хаті, аби худібка в хлівах та кошарах множилася й не виводилася, аби здоров'я і щастя було для всіх чесних людей, як трави і листу на зелені свята...» [9, с. 344].

О. Козій у цьому аспекті стверджує, що «Михайла Пригару та його «наступників» письменник підносить до рівня людини-Бога і «розчиняє» в природі, надаючи якостей поганського божества, від рівня гарного і працювотого хазяїна осередку вивіщує до образу-символу Господаря Краю» [3, с. 71]. Це, за словами дослідниці, виявляється на прикладі того, як Михайло аргументує необхідність працювати на землі, що скоро не буде йому належати: «Чого орю? Чого сію?... Бо не можу інакше ... Бо прийшов час, аби її орати та й засівати. А кому зійде і зацвіте, кому той хлібець буде на пожиток – то вже не в моїх руках...» [9, с. 497]. На думку дослідниці, гострота внутрішньої драми виявляється на рівні конфлікту між сутністю Михайла як хазяїна і маргінальним становищем, в яке він потрапив: він відчуває внутрішній зв'язок з осередком, який йому вже не належить. Персонаж І.Чендея ставиться до землі, мов до живої істоти, наділяє її божественною силою, визнає її безперечну зверхність у стосунках «людина – природа».

Характер головного героя «центрує» собою увесь твір, визначаючи його тематику та проблематику: болісні зміни у патріархальній свідомості перед наступом науково-технічного прогресу та цивілізації. Так, прив'язаність до рідного дому, землі стає критерієм народної моралі та духовності, а примусовий відрив від власних коренів та необхідність переселення у зв'язку з побудовою гідроелектростанції свідчить про загрозу патріархальним цінностям, занепад самого патріархального світу. Будівництво електростанції, хоч і принесе користь багатьом людям, стає причиною руйнації гармонійного для головного героя світу. За словами О. Козій, І.Чендей і його герої намагаються зрозуміти досить непросту ситуацію, діалектика якої полягає в тому, що родинне гніздо Пригар набирає рис жертви на олтарі законів часу та цивілізації [3, с. 77]. Так, герой раціональною часткою своєї сутності розуміє суспільну необхідність усіх перетворень, але пам'ять роду, зв'язок із землею, сув'язь поколінь роблять розрив з осередком особливо болючим, перетворюючи героя з гармонійно розвинутої родової людини на роздвоєного маргінала.

Динамічні зміни в житті всієї Верховини, на думку О. Козій, зумовлюють динаміку образу Михайла Пригари: усвідомлення ним власних помилок та помилок цілого свого покоління, усвідомлення необхідності змін, а також відчуття влас-

ного розвитку та переходу на новий рівень сприйняття та розуміння краси і правди [3, с. 78].

Як родова людина, людина землеробського циклу, Михайло Пригара живе в гармонії зі зміною пор року та природним колообігом: «Навесні він [Михайло – *Н.Б.*] увесь ставав творенням, що в ньому саме починалося і щедра літо, що в ньому була таїна багатой осені. Тому завжди сам по веснах не тільки сповнювався трудів і не міг знати втоми, але ніби і сам був світлою надією уже цілого року...» [9, с. 496]. Як садівник за внутрішнім покликом та покликанням, герой доглядає, обрізає і плакає свій сад, навіть знаючи, що незабаром цей сад буде належати іншим, бо в його садибі планується розташувати управління майбутньої гідроелектростанції (знову-таки маємо реалізацію образу саду як духовного плоду на благо інших, а звідси – сприйняття героєм усього людства як свого роду). Герой доглядає бджіл, любить спостерігати за ластівками та ластів'ятами, а в одному епізоді рятує білочку, на яку полюють хлопчачки. Він добре знає людський закон і звичай, що підноситься автором у творі до духовно-ціннісного та морально-етичного орієнту: «Я гордий, бо за життя ні одної межі не перекосив, не переорав, не перекопав... Бо я був чесний і справедливий, знав порядок. Бо справедливими і чесними були мої діди і прадіди. Я сам знав ціну своєму, тому не витрищався і не роззявлявся на чуже!» [9, с. 591].

Героєві болісно, адже «мовиться про старе гніздо, що його має рознести-розвіяти новими вітрами...» [9, с. 367]. Автором послідовно окреслюються в тексті паралелі, винесені і в назву твору, «людина – птах» та «осередок – гніздо». Так, тяжко обмірковуючи ситуацію вимушеної втрати до-

му, Пригара говорить: «Все було у цьому гнізді!.. І смерть, і колиска. Були сльози і сміх! Були тут піст і м'ясниці. І молитва була, і сопілка була. У цьому гнізді все було, а тепер його розносить вітер!» [9, с. 424]. З іншого боку, герой болісно усвідомлює: «Чоловік гірше птиці!.. Ой гірше! Бо гніздо птиці вітром рознесе – вона собі зів'є інше, а в чоловіка є отут!.. – Пригара раптом імівся за груди, де билося його серце» [9, с. 366].

Глибоко в душі Михайло Пригара боїться нового світу, нових звичок, нових наук, що викладаються в школі його дітям (згадаймо, як з острахом і зачудуванням герой по складах читає «три-го-но-мет-рі-я» у синовому розкладі), новобудови, яка змушує його покинути власне обійстя. Генеза героя – це болісний шлях від роздвоєного маргінала до Мудрого Старця. Болісний не лише через втрату обійстя, але й через нові звички власних дітей, які Пригара сприймає як порушення звичаїв предків та природного розпорядку. Так, молодший син Василько, відкидаючи батьківську волю, не хоче йти у священики, а обирає собі інший шлях; без батьківського благословення одружується і приводить у батьківський дім дружину старший син Микула; але найтяжчим ударом постає смерть через забобони маленького онучка Михайлика, який застудився і тяжко захворів через хрестини у холодній купелі. Низка болючих втрат приводить героя до розуміння необхідності і невідворотності змін, але незмінним засобом зцілення для нього як родової людини виступає праця на благо ближнього, що й змушує Михайла не тікати, уникаючи новобудови, а навпаки – йти працювати на новий об'єкт разом з усіма односельцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жулинський М. Історія його краю – в його творах: Штрихи до портрета // УМЛШ. – 1982. – № 4. – С. 36 – 47.
2. Ільницький М. Птахи тяжіють до рідних гнізд // Жовтень. – 1967. – № 10. – С. 152 – 155.
3. Козій О. Повісті і романи І. Чендея: неореалістичний дискурс: дисертація на здобуття наукового ступеня к. філол. н. 10.01.01 – українська література. – Кіровоград, 2007. – 207 с.
4. Лосев А. Жизнь. Повести, рассказы, письма. – СПб., 1993.
5. Нарівська В. Національний характер в українській прозі 50-70 років ХХ століття: монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 204 с.
6. Скунець П. Патріархальний чи патріарх? Спроба прочитати Івана Чендея в рік його 80-ліття // Дзвін. – 2002. - № 5 – 6. – С. 139 – 141.
7. Стрельбицький М. «Не лише пам'ять, але й ціла вічність»: [До 60-річчя з дня народження І.Чендея] // Дукля. – 1982. – № 3. – С. 58 – 63.
8. Ференц Н. Лицар слова // Письменник Іван Чендей: Бібліографічний покажчик: До 60-річчя Ужгородського національного університету / Уклад.: О.Г. Люта, Л.О. Смочко, М.І. Трещок. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – 175 с.
9. Чендей Іван. Птахи полишають гнізда...: Роман // Чендей Іван. Вибрані твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1982. – Т.1. – С. 323-622.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2011